

Studying the structure and organization of the Islamic Movement of Nigeria and its impact on the spread of Shiism in Nigeria

Received: 2019-11-02

Accepted: 2019-12-10

Habib Zamani Mahjoub *

Reza Adabi Firoozjaei **

The aim of the present study was to investigate the performance of the Nigerian Islamic Movement based on its structure and organization and its impact on the spread of Shiism in Nigeria. The results of the research, which were performed by descriptive-analytical method, show that in addition to the efficient management of Sheikh Zakzaki, a large part of the success of the Islamic movement is due to its regular and purposeful structure and organization. The establishment of institutions such as the Martyrs' Foundation, Fudiyeh Schools, Haras, the Sisters' Association, the Scientific-Researchers' Association, the Physicians' Association, the Employees' Association, the Film Production Unit and the Publishing Unit in the structure and organization of the Islamic Movement of Nigeria has caused this movement Provide significant cultural and economic services to Nigerian Shiites. The provision of these services has been very effective in disseminating and spreading the Shiite religion.

Keywords: West Africa, Sheikh Ibrahim Zakzaki, Islamic Movement of Nigeria, Shiites, Nigeria.

---

* Assistant Professor, Faculty of Islamic history and civilization, Imam Sadegh Islamic Sciences Research Institute (A. S), Qom, Iran (zamani@gmail.com).

** PhD Student, Department of Islamic history and civilization, Imam Sadegh Islamic Sciences Research Institute (A. S), Qom, Iran (rf.adabi@gmail.com).

بررسی ساختار و تشکیلات جنبش اسلامی نيجريه و تأثير آن بر گسترش تشيع در نيجريه

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۸/۱۱

تاریخ تأیید: ۱۳۹۸/۹/۱۹

حبيب زمانى محجوب *

رضا ادبى فيروزجائى **

بررسی ساختار و تشکیلات جنبش اسلامی نيجريه...

هدف پژوهش حاضر بررسی عملکرد جنبش اسلامی نيجريه مبتنی بر ساختار و تشکیلات آن و تأثير آن بر گسترش تشيع در کشور نيجريه بود. نتایج پژوهش که با روش توصیفی-تحليلی انجام شد، نشان می‌دهد افزون بر مدیریت کارآمد شيخ زکزاکی، بخش بزرگی از موفقیت جنبش اسلامی مرهون ساختار و تشکیلات منظم و هدفمند آن است. تعبیه نمودن نهادهایی مانند بنیاد شهداء، مدارس فودیه، حراس، مجمع خواهران، مجمع دانش پژوهان، انجمن پزشکان، انجمن شاعلان، واحد تولید فیلم و واحد انتشارات، در ساختار و تشکیلات جنبش اسلامی نيجريه سبب شده است این جنبش در همه‌ی حوزه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی خدمات قابل توجهی به شیعیان نيجريه ارائه نماید. ارائه‌ی این خدمات در نشر و گسترش مذهب تشيع بسیار موثر واقع شده‌اند

کلیدواژه‌ها: غرب آفریقا، شيخ ابراهيم زکزاکی، جنبش اسلامی نيجريه، شیعیان، نيجريه.

* استادیار، گروه تاریخ و تمدن اسلامی، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق علیه السلام، قم، ایران. (نویسنده مسئول)
(zamani@gmail.com)

** کارشناس ارشد تاریخ و تمدن اسلامی و پژوهشگر پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق علیه السلام، قم، ایران.
(rf.adabi@gmail.com)

فضای فرهنگی سیاسی نیجریه تابلویی رنگارنگ از فرهنگ‌ها و ادیان است. حداقل نیمی از جمعیت این کشور، مسلمان هستند. در حال حاضر نیجریه با جمعیتی بیش از ۸۵ میلیون مسلمان، یکی از بزرگ‌ترین جوامع اسلامی در غرب آفریقا است. در نیجریه به‌خصوص در قسمت شمالی آن، فرقه‌های مختلفی از مسلمانان حضور دارند؛ از طریقت‌های قادری و تیجانی که اکثریت محسوب می‌شوند، تا سلفی‌ها و شیعیان که به‌عنوان گروه‌های تجدیدنظرطلب در گفتمان مذهبی و سیاسی نیجریه شناخته می‌شوند (Mustapha, 2014, P.4).

یکی از شناخته‌شده‌ترین گروه‌های سیاسی مذهبی نیجریه، "الحركة الإسلامية فی نیجیریا" است که از نفوذ و قدرت بسیاری در این کشور برخوردار است و موجب رونق تشیع در نیجریه شده است. همین امر بر اهمیت و ضرورت این تحقیق صحنه می‌گذارد. سوال اصلی پژوهش حاضر این است که جنبش اسلامی نیجریه چه تاثیری بر رونق تشیع در نیجریه داشته است؟ همچنین به این سوالات فرعی نیز پاسخ خواهیم داد که: جنبش اسلامی نیجریه چگونه شکل گرفت؟ ساختار و تشکیلات آن چگونه است؟ این جنبش چه اقداماتی در راستای نشر تشیع در نیجریه انجام داده است؟ نتایج و پیامدهای عملکرد آن چه بوده است؟

مطالعه‌ی اوضاع سیاسی و فرهنگی شیعیان نیجریه از موضوعات مورد توجه پژوهشگران در سال‌های اخیر بوده است. برای مثال، حسین مادرشاهی (۱۳۹۴) ذیل چهارده مصاحبه‌ای که با اعضای جنبش اسلامی نیجریه و طلاب نیجریایی مقیم قم داشت، به صورت‌بندی چگونگی سبک رهبری و شیوه‌های تبلیغی شیخ ابراهیم یعقوب زکزاکی پرداخته است؛ این مصاحبه‌ها مورد ارجاع این مقاله نیز قرار گرفته‌اند. مستانه منصوری پارسا (۱۳۹۴) در پایان‌نامه‌ی خود به بررسی اوضاع فرهنگی و اجتماعی شیعیان نیجریه پس از انقلاب اسلامی ایران پرداخته و امیربهرام عرب احمدی (۱۳۹۷) در کتابی تحت‌عنوان "نقش بنیادین شیخ ابراهیم یعقوب زکزاکی در شکل‌گیری و توسعه‌ی تشیع در نیجریه" ضمن کاوش در مناسبات زکزاکی با دولت‌ها، موضوع قتل عام شیعیان نیجریه در سال ۲۰۱۵ م را بررسی کرده است. ما در ادامه‌ی تحقیقات یادشده، در نوشتار حاضر به بررسی تشکیلات و ساختار جنبش اسلامی نیجریه و تاثیر آن بر رونق تشیع در این کشور خواهیم پرداخت.

۱. تاسیس جنبش اسلامی

تشکیل جنبش اسلامی نیجریه حاصل شرایط اجتماعی این کشور، انشقاق در تشکلی دانشجویی با نام انجمن دانشجویان مسلمان (Muslim Students Society) و رقابت مذهبی ایران و عربستان است. در ۱۹۵۴ میلادی مسیحیان تصمیم گرفتند دانشجویان مسلمان را از دانشگاه‌ها و مدارس که تحت نظارت خودشان بود، اخراج کنند (Tajudeen, 1984, P.4)؛ این امر سبب شد برخی دانشجویان مسلمان برای جلوگیری از اخراج از دانشگاه، مراسم مذهبی را غیرعلنی برگزار کنند (Kane, 2003, P.73). به این ترتیب در ۱۷ آوریل همین سال، چهل دانشجوی مسلمان از هفت مدرسه‌ی متوسطه‌ی مختلف، به نمایندگی از همکلاسی‌های خود انجمن دانشجویان مسلمان را پایه‌گذاری کردند؛ رهبری این تشکل را "بابز فافونو" برعهده داشت که بعدها وزیر آموزش نیجریه شد. این انجمن در دهه‌ی هفتاد میلادی به یک تشکل اسلامی تمام‌عیار در شمال کشور تبدیل شد و رهبری بسیاری از تحرکات دانشجویی را برعهده گرفت (Kenny, 1996, P.344).

در اواسط دهه‌ی ۱۹۷۰ مشکلات اقتصادی و سیاسی ناشی از حکومت نظامیان، برخی از اعضای این انجمن را به این ایده سوق داد که تنها راه‌حل مشکلات نیجریه بازگشت به اسلام و اجرای کامل دستورهای آن است (Mustapha, 2014, P.71). از سال ۱۹۷۹ م با پیروزی انقلاب اسلامی و شکل‌گیری رقابت ایدئولوژیک میان ایران و عربستان سعودی، موج دوم اسلام‌گرایی سیاسی در نیجریه آغاز شد (Alao, 2013, P.133) و سبب گردید اعضای انجمن به دو گروه تقسیم شوند: عده‌ای تحت‌تأثیر تبلیغات جریان وهابی - سعودی گروه "دعوت" را تشکیل دادند و بیش‌تر به کارهای تبلیغی پرداختند؛ عده‌ای دیگر با الهام از انقلاب اسلامی ایران، تحت‌عنوان گروه "امت" خواهان اجرای قانون شریعت و ایجاد حکومت اسلامی در نیجریه شدند (Kane, 2003, P.94-95). این گروه، خود را عضو سازمان خاصی نمی‌دانست و تنها به قوانین اسلام ملتزم بود؛ افراد فارغ از جنسیت، مذهب و قومیت خود می‌توانستند به عضویت آن درآیند (Modibbo, 2012, P.12). آن‌ها معتقد بودند مسلمان واقعی نمی‌تواند نظام سکولار را بپذیرد (منصوری پارسا، ۱۳۹۴، ص. ۸۲)؛ هم‌چنین یک جنبش اسلامی باید متعلق به همه‌ی مردم باشد نه یک صنف خاص (Tsiga & Adamu, 1997, P.79).

در رشته‌ی اقتصاد وارد دانشگاه احمد پلو شده بود، در دانشگاه به انجمن پیوست و به مرور به یکی از اعضای فعال و سران انجمن بدل شد. او به‌عنوان معاون بین‌الملل انجمن به کشورهای مختلف سفر کرد و با رهبران مسلمان دیدار نمود (مرادی، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۹). در همین سفرها با امام خمینی آشنا شد و در سال ۱۳۵۸، در سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی به ایران آمد و با امام خمینی دیدار کرد (بهرودی و دیگران، ۱۳۹۵، ص. ۱۶۷-۱۶۸). وی در این ملاقات شیفته‌ی امام خمینی شد و به تشیع گروید، اما با اتخاذ راهبرد تقیه، تحت‌عنوان "اخوان المسلمین" فعالیت‌های خود را در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی شمال این کشور آغاز کرد. زکزاکی با سخنرانی و پخش فیلم و عکس درباره‌ی انقلاب اسلامی به نقد ساختار سیاسی حاکم بر نیجریه پرداخت و توانست جوانان بسیاری را از شهرهای زاریا، کانو و سوکوتو جذب گروه خود کند. شعار این گروه "فقط اسلام" و پشت کردن به قانون اساسی بود (Sulaiman, 1999, P.189). آن‌ها در سال ۱۹۹۴ میلادی تشیع خود را علنی کردند؛ از "اخوان المسلمین" به "جنبش اسلامی نیجریه" تغییر نام دادند؛ مناسک دینی، خصوصاً نماز را براساس فقه شیعه انجام دادند و مناسبت‌های مذهبی هم‌چون عزاداری عاشورا و ولادت حضرت زهرا(س) را گرامی داشتند (Bunza, 2005, P.231). به‌تدریج، جنبش در قالب نهضتی مردمی مورد توجه اқشار مختلف جامعه قرار گرفت و با اتخاذ موضع انتقادی نسبت به دولت، محبوبیت قابل توجهی کسب کند (Loimeier, 2016, P.173). شرایط نابه‌سامان اقتصادی و فقر یکی دیگر از عواملی بود که مردم نیجریه، مخصوصاً جوانان شمال این کشور را ترغیب می‌کرد تا به جنبش اسلامی، که داعیه‌دار مخالفت با وضع موجود و شورش علیه شرایط مایوس‌کننده‌ی کشورشان بود، بپیوندند (Doukhan, 2016, P.7).

جنبش اسلامی نیجریه یک جریان عمل‌گرا به‌شمار می‌رود در طبقه‌بندی‌های جامعه‌شناسانه، جزو گروه‌ها و جنبش‌های دگرگون‌ساز محسوب می‌شود که هدف‌شان ایجاد دگرگونی فراگیر در جامعه‌ای است که خود، بخشی از آن هستند. زکزاکی و پیروانش خواهان اصلاح در ساختارهای سیاسی این کشور و برقراری حکومت اسلامی در نیجریه هستند (گیدنز، ۱۳۸۹، ص. ۶۸۰). آنان تنها راه‌حل را اجرای کامل اسلام می‌دانند که به‌نوبه‌ی خود نیازمند تغییر ساختار سیاسی حاکم بر نیجریه و استقرار حکومتی اسلامی در این کشور است (Ezegbobelu, 2009, P.55). با این‌که جنبش اسلامی بر عقیده‌ی مذهبی خود تاکید زیادی ندارد، اما عقیده‌ی سیاسی خود را پنهان نمی‌کند و آشکارا به ترویج ایده‌ی

تشکیل حکومت اسلامی شبیه آن چه در ایران اتفاق افتاد، می پردازد. هدف جنبش عبارت است از: "تشکیل یک ساختار و دولت اسلامی، نه کم تر و نه بیش تر" (Onapajo, 2017, P.4). یعقوب یحیی کاتسینا می گوید: «ما دولت فدرال، حکومت های ایالتی و دیگر اشکال قدرت را به رسمیت نمی شناسیم. ما علیه آن ها انقلاب کرده ایم و تا روزی که به سوی کتاب خدا [قرآن] بازگردند، بین ما و آنان خصومت وجود خواهد داشت» (Igwarra, 1995, P.237).

شریعت و اجرای آن دیگر مسأله ای است که جنبش اسلامی نسبت به آن موضع می گیرد. مسلمانان نیجریه خواستار آن هستند که قانون و ساختار سیاسی حاکم بر کشورشان دربرگیرنده ی شریعت و احکام اسلامی باشد. ساختار قانونی تبعیض آمیز، گرایشات ضداسلامی و افزایش دامنه ی جرایم و مفسد اخلاقی از جمله ی دلایل شریعت خواهی مسلمانان نیجریه است (رسولی، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۸). از میان ایالت های نوزده گانه ی مسلمان نشین شمال نیجریه، در دوازده ایالت قوانین شریعت اسلامی اجرا می شود. زامفارا نخستین ایالتی بود که در ۱۹۹۹ میلادی این قوانین را اجرا کرد؛ پس از این تصمیم ایالت هایی مانند: کاتسینا، کانو، سوکوتو، بائوچی، بورنو، جیگاوا، کبی و یوبه نیز قانون شریعت را به رسمیت شناختند. با این حال، دولت ضمن تاکید بر لائیک باقی ماندن قانون اساسی، وجود دادگاه های شریعت را همان طوری که در قانون اساسی سال ۱۹۷۸ میلادی در حد احوال شخصیه پیش بینی شده بود، پذیرفت (همان، ص. ۱۱۱).

زکزاکی و پیروانش با اجرای این قانون مخالفت کردند؛ زیرا معتقد بودند اجرای کامل شریعت تنها در کشورهایی ممکن است که حکومتی کاملاً اسلامی داشته باشند؛ او ایران را نمونه ی چنین کشوری معرفی می کند. به باور زکزاکی اجرای شریعت در کشوری که قانون اساسی سکولار دارد به ابزاری برای محدودیت و سوءاستفاده تبدیل می شود (Ben amara, 2014, P.142-143). زکزاکی با در نظر داشتن جمعیت چشم گیر مسیحیان و منافع سیاسی و واکنش آنان به مواضع سیاسی جنبش اسلامی، معتقد است هیچ دلیلی برای نگرانی مسیحیان وجود ندارد و در صورت استقرار حکومت مبتنی بر اسلام، مسیحیان درخواهند یافت که پیشنهاد او بسیار بهتر از وضع موجود است (Igwarra, 1995, P.350-351).

۲. ساختار و تشکیلات جنبش اسلامی

دوره ی گسترش فعالیت و نفوذ جنبش اسلامی از اواسط دهه ی ۱۹۹۰ میلادی به بعد بوده است؛ زیرا تا پیش از این تاریخ فعالیت های جنبش اسلامی ساختار معینی نداشت. شیخ

زکراکی و همراهان او از طریق تبلیغ در مساجد، برگزاری کنفرانس در مجامع علمی و تولید و تکثیر نوار کاست سخنرانی‌های مذهبی می‌کوشیدند تا افراد را جذب گروه تازه‌تاسیس خود کنند. اعضای جنبش راهپیمایی‌هایی را تدارک می‌دیدند که در طول مسیر با افراد گوناگون درباره‌ی رسالت و عقاید خود صحبت کنند (Sulaiman, 1993, P. 191-193). با گسترش فعالیت و نفوذ، جنبش اسلامی با ساختاری منظم دامنه‌ی فعالیت خود را از زاریا به شهرهای کانو و کاتسینا، از بزرگ‌ترین شهرهای مسلمان‌نشین شمال نیجریه گسترش داد (Loimeier, 2016, P. 175)؛ مرکز جنبش اسلامی را در زاریا، ایالت کادونا مستقر کرد و شیخ ابراهیم زکراکی را به‌عنوان رهبر جنبش در رأس این ساختار قرار داد (Bunza, 2005, P. 230).

جنبش اسلامی دارای دو زیر مجموعه است: تشکیلات امیری و وکالت، سازمان‌ها و موسساتی که زیرمجموعه‌ی این جنبش فعالیت می‌کنند. زکراکی در تمام ۳۶ ایالت نیجریه نمایندگانی تحت‌عنوان "امیر" دارد و هر امیر در شهرهای کوچک‌تر نماینده‌ای برای خود تعیین کرده است. تاکید جنبش بر این است که هر یک از امرا از افراد بومی ایالت‌ها انتخاب شوند (مادرشاهی، ۱۳۹۴، ص. ۱۳۳ و ۱۹۶). امیران ایالات هر سه ماه یک‌بار در زاریا جمع شده و دستورها و نکات جدید را از شیخ زکراکی دریافت می‌کردند. نظارت بر این افراد با خود شیخ است و در صورت تخلف برکنار می‌شوند (مادرشاهی، ۱۳۹۴، ص. ۹۲ و ۱۸۶). جنبش اسلامی نیجریه به‌عنوان یک سازمان مذهبی دارای فعالیت‌های متنوعی در عرصه‌های مذهبی و اجتماعی است و به‌منظور کارکرد بهتر تشکیلات و نهادهای مختلفی را تاسیس کرده است که هر یک از آن‌ها وظیفه‌ی مخصوصی را دنبال می‌کنند؛ افراد هر قسمت نیز اطلاع چندانی از عملکرد قسمت دیگر ندارند.

۲،۱. بنیاد شهدا

با افزایش حملات نیروهای امنیتی و کشته‌شدن تعداد زیادی از اعضا، جنبش اسلامی در ۱۹۹۲ میلادی تصمیم گرفت با استفاده از تجربه‌ی جمهوری اسلامی ایران و حزب‌الله لبنان، بنیادی تشکیل داده و به پیگیری امور شهدا و خانواده‌های آنان پردازد (عرب احمدی، ۱۳۹۷، ص. ۸۷). تا پیش از واقعه‌ی محرم ۱۴۳۷ ق / دسامبر ۲۰۱۵ م، ۴۰۰ تن از اعضای جنبش اسلامی نیجریه شهید شده بودند و بسیاری از آنان صاحب خانواده و فرزند بودند. بنیاد شهید عهده‌دار وظایف متعددی هم‌چون برگزاری "یوم الشهداء" است که همه‌ساله در ماه رجب، با سخنرانی شیخ زکراکی اجرا می‌شود. بنیاد شهدا می‌کوشد در کنار این مراسم، آموزش و رفاه اجتماعی خانواده‌ی شهدا را تامین کند. منابع مالی این بنیاد

عمدتاً از طریق کمک‌های ماهیانه‌ی اعضای جنبش تامین می‌شود. افزون بر این، بنیاد می‌کوشد تا از طریق فروش منسوجات و تولیدات فرهنگی گوشه‌ای از نیاز مالی خود را برطرف سازد (ادبی فیروزجائی و زمانی محجوب، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۸)

۲,۲. مدارس فودیه

جنبش اسلامی نیجریه مدعی میراث‌داری انقلاب "عثمان دان فودیو" است؛ لذا به منظور بزرگداشت دان فودیو، شبکه‌ی مدارس خود در سراسر نیجریه را با عنوان "فودیه" نام‌گذاری کرده است (Mustapha, 2014, P.71-72). مدارس فودیه در سال ۲۰۰۲ میلادی فعالیت خود را از شهر زاریا آغاز کرد (Falola & Genova, 2009, P.175). این مدرسه دارای امکاناتی نظیر کتابخانه، واحد سمعی و بصری، بوفه، اتاق کامپیوتر و خوابگاه است. امروزه مدارس فودیه در ۲۰۰ شهر و با ۳۰۰ شعبه به فعالیت می‌پردازند؛ شامل مقاطع کودکستان، دبستان، راهنمایی و دبیرستان می‌شوند و طوری طراحی شده‌اند که یک دانش‌آموز بتواند ۱۰ یا ۱۵ سال در این مدارس درس بخواند. برنامه‌های درسی نیز ترکیبی از جنبه‌های علمی و اسلامی می‌باشند. در برنامه‌ی دینی این مدارس، دروس مربوط به سیره، حدیث، فقه، حفظ قرآن و تهذیب گنجانده شده است؛ برنامه‌های علمی نیز همان دروس متداول در نظام آموزشی نیجریه هستند. حفظ قرآن در این مدارس - به‌ویژه در دوره‌ی ابتدایی - پیگیری می‌شود و سالانه ۵ الی ۶ نفر در هر مدرسه حافظ قرآن می‌شوند (ادبی فیروزجائی و زمانی محجوب، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۰). مدارک ارائه‌شده توسط بعضی از شعب این مدارس توسط نظام آموزشی نیجریه معتبر شناخته می‌شود؛ این موضوع در کنار شهریه‌ی پایین سبب شده است تا پیروان دیگر مذاهب نیز فرزندان خود را برای تحصیل به این مدارس بفرستند (مادرشاهی، ۱۳۹۴، ص. ۱۷۵).

شیخ زکراکی در تاسیس مدارس فودیه بر روی دو اصل "خود اتکابی" و "ایثار" تاکید بسیاری داشت. تمامی زمین‌های مربوط به مدارس فودیه از طریق کمک‌های مالی اعضای جنبش اسلامی تهیه شده‌اند (ادبی فیروزجائی و زمانی محجوب، ۱۳۹۷، ص. ۹۴).

۲,۳. حراس

اعمال فشار نیروهای امنیتی علیه جنبش اسلامی سبب شد مسئولان جنبش به منظور تامین امنیت برنامه‌ها و جلسات چاره‌ای بیاندیشند؛ سرانجام کمیته‌ای با عنوان "حراس" تشکیل شد. حراس افزون بر حفاظت از شیخ زکراکی و سران جنبش اسلامی، عهده‌دار تامین امنیت گروه هنگام سخنرانی‌ها، رویارویی‌های گاه‌وبی‌گاه با پلیس و گروه‌های رقیب

هستند (Hill, 2010, P.23). آن‌ها با یونیفرم خاص، بازوبند قرمز، هدبند و حمل پرچمی که نماد انقلاب و استقلال و فراخوانی برای قیام است، از دیگران متمایز می‌شوند (Falola, 1998, P.200).

حراس به صورت داوطلبانه و بدون حقوق در این کمیته فعالیت می‌کنند و به صورت دوره‌ای عوض می‌شوند تا بتوانند به امور شخصی و اقتصادی خود بپردازند؛ آن‌ها برای گذران زندگی‌شان شغل دیگری دارند و به تناسب زمانی که دارند و برای برکت پیدا کردن زندگی خود کار حراست را انجام می‌دهند (مادرشاهی، ۱۳۹۴، ص. ۹۴-۹۵).

حراس تجهیزات پیشرفته‌ای برای شناسایی بمب و یا تشخیص حمل اسلحه توسط افراد در اختیار دارند، اما از هیچ‌گونه سلاح گرمی استفاده نمی‌کنند. افراد این کمیته دوره‌های رزمی و رژه‌ی نظامی گذرانده‌اند و در روزهایی مانند نیمه‌ی شعبان در برنامه‌ی مفصلی در حضور شیخ زکزاکی یا نماینده‌های او به ارائه‌ی نمایش‌های رزمی و رژه‌های مختلف می‌پردازند (همان، ص. ۹۴).

۲،۴. مجمع خواهران^۱

جنبش اسلامی نیجریه حضور اجتماعی زنان را به رسمیت شناخته است؛ لذا بانوان اجازه دارند همراه با مردان در جلسات و برنامه‌ها شرکت کنند (McGarvey, 2009, P.30). در میان گروه قومی هاوسا- فولانی زنان شیعه به‌طور چشمگیری در سازمان مذهبی خود فعالیت دارند و نقش موثری در جلسات، برنامه‌ها و تظاهرات جنبش اسلامی ایفا می‌کنند. این در حالی است که دیگر گروه‌های اسلامی تلاش می‌کنند به بهانه‌ی جلوگیری از اختلاط زن و مرد، زنان مسلمان را به حاشیه برانند. می‌توان این تصمیم جنبش اسلامی را به‌نوعی الگوگیری از فعالیت‌های نانا اسمائو، دختر عثمان دان فودیو در دوره‌ی خلافت سوکوتو دانست (Mustapha, 2014, P.89).

شیخ زکزاکی یکی از نشانه‌های جهل را حبس کردن زن در منزل و وادار ساختن او به انجام کارهای خانه می‌داند، به طوری که از انجام فعالیت‌های اجتماعی محروم شوند. او هرگونه تخریب زن خارج از چارچوب شرع مقدس را ناروا می‌داند؛ طلاق‌های بی‌دلیل را مورد نکوهش قرار می‌دهد و بر حفظ حرمت خانواده تاکید می‌کند (منصوری پارسا، ۱۳۹۴، ص. ۱۴۰).

مجمع خواهران همزمان با تاسیس جنبش اسلامی شکل گرفت. فعالیت‌های این مجمع شامل آموزش، سازماندهی سخنرانی‌ها، کمک به ازدواج جوانان و ملاقات بیماران در بیمارستان‌ها است (مادرشاهی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۰). جلسات تدریب، مهم‌ترین برنامه‌ای است که توسط این مجمع دنبال می‌شود. در این برنامه به مباحثی هم‌چون تزکیه‌ی نفس، ارتباط با خدا و هم‌چنین موضوعات تفسیری و فقهی پرداخته می‌شود. برنامه تدریب دو نوع است: "تدریب مرکزی" که چهار بار در سال برگزار شده و هر بار سه روز طول می‌کشد؛ این جلسه با حضور مهمانان خانم از شهرها و روستاهای مختلف در زاریا برگزار می‌شود. "تدریب محلی" که به‌طور ماهیانه در روستاها و شهرهای مختلف برگزار می‌گردد (مادرشاهی، ۱۳۹۴، ص. ۹۷).

۲,۵. مجمع دانش پژوهان^۱

این مجمع، گروهی از دانشجویان و دانشگامیان است که با هدف بازیابی هویت فکری، فرهنگی و تمدنی امت اسلامی از طریق انقلاب فکری در محیط دانشگاهی تشکیل شده است (مادرشاهی، ۱۳۹۴، ص. ۹۶). این مجمع مسئول برگزاری سخنرانی، سمینار و برنامه‌های آموزشی روشنگرانه است (Bunza, 2005, P.232). برگزاری هفته‌ی گرامیداشت امام خمینی از اول تا چهارم ژوئن هر سال، برگزاری همایش سالانه‌ی تفکر اسلامی، همکاری علمی با مجمع خواهران، برگزاری دوره‌های آموزشی برای دانشجویان و دانش‌آموزان و انتشار مقالات علمی از جمله‌ی فعالیت‌های این مجمع است.

۲,۶. انجمن پزشکان^۲

نیجریه با مشکلات فراوانی در حوزه‌ی بهداشت عمومی روبه‌روست. مرگ و میر مادران و ضعیف‌بودن مراقبت‌های بهداشتی و اقدامات پیشگیرانه از جمله‌ی مهم‌ترین این مشکلات است (Ononokpono, 2016, P.46). با عضویت روزافزون متخصصین رشته‌های گوناگون پزشکی به جنبش اسلامی، در ۱۹۹۶ میلادی انجمن پزشکان تأسیس شد. این بخش از جنبش می‌کوشد با ارائه‌ی خدمات رایگان و با کیفیت به عموم مردم، تبلیغ متفاوتی برای جنبش اسلامی انجام دهد. پزشکان این موسسه در جست‌وجوی سلامت به مناطق

1. Academic Forum.

2. Islamic Movement Medical Association.

مختلف رفته و با حضور در مدارس و خانه‌ها مردم را ویزیت می‌کنند. یکی دیگر از وظایف انجمن، استقرار در مسیر راهپیمایی‌ها جهت کمک به مجروحین و دایرکردن ایستگاه‌های اهدای خون است (مادرشاهی، ۱۳۹۴، ص. ۱۸۱).

۲.۷. واحد رسانه و تولید فیلم

شیخ زکزاکی که در ابتدای کار خود از نوارهای کاست و دیگر ابزارهای ارتباطی مرسوم در دهه‌ی ۱۹۸۰ میلادی برای رساندن پیامش به جامعه‌ی مسلمانان نیجریه استفاده می‌کرد، با توجه به نقش رسانه و تاثیر به‌سزای آن در پیشبرد اهداف جنبش، زیرمجموعه‌ی خود را به استفاده از ابزارهای رسانه‌ای برای ترویج معارف اسلامی و عقاید جنبش تشویق نموده است. از همین‌رو جنبش اسلامی با پیشرفت ابزارهای ارتباطی، فعالیت رسانه‌ای خود را گسترش داد (Krings, 2015, P.132-133) و واحد تولید فیلم در سال ۲۰۰۲ میلادی تاسیس گردید. ماموریت این واحد تولید فیلم‌هایی با جهت‌گیری اسلامی است تا به ترویج و بازنشر عقاید، ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی در سراسر جهان بپردازد. اعضای این جنبش می‌کوشند تا ملزومات فیلم‌سازی استاندارد را فراهم آورند. از آن‌جا که در نیجریه شهرک فیلم‌سازی وجود ندارد، آن‌ها تصمیم به ساخت یک شهرک در دامبو، روستایی در حومه‌ی زاریا گرفتند. "زینت ابراهیم" همسر شیخ زکزاکی مدیریت اجرایی واحد تولید جنبش اسلامی را برعهده دارد (مادرشاهی، ۱۳۹۴، ص. ۹۶).

بخش دیگر فعالیت رسانه‌ای جنبش، انتشار روزنامه و کتاب‌های تبلیغی است. روزنامه‌ها و نشریات "The Pointer Express" و "المجاهد" به‌زبان انگلیسی و "المیزان" به‌زبان هوسایی منتشر می‌شوند (Falola & Genova, 2009, P.175؛ عرب‌احمدی، ۱۳۹۷، ص. ۸۸).

۲.۸. انجمن شاغلان

شیعیان نیجریه به‌عنوان یک اقلیت کوچک به اتهام تضاد با حکومت از بسیاری از حقوق شهروندی خود محروم‌اند و از نظر اقتصادی در شرایط به‌مراتب بدتری نسبت به سایر شهروندان نیجریه‌ای قرار دارند. از این‌رو، این انجمن متشکل از طبقه‌ی افراد صاحب‌پیشه برای بهبود وضع اقتصادی جنبش و شیعیان نیجریه است که در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اداری و خدمات‌دهی جهت کمک به نیازمندان فعالیت می‌کنند (مادرشاهی، ۱۳۹۴،

ص. ۹۸). همزمان با درگذشت حضرت امام، هفته‌ای به نام امام خمینی نام‌گذاری شده است که در این هفته جوانان به بیمارستان می‌روند و سعی می‌کنند به بیماران کمک (مادی و اهدای خون) برسانند. آن‌ها در کنار کمک به نیازمندان، امام خمینی را معرفی می‌کنند. در روز ولادت حضرت زهرا نیز با جمع‌آوری کمک‌های مالی، زندانیان را آزاد می‌کنند (همان، ص. ۱۴۳).

۳. برنامه‌ها و فعالیت‌های جنبش اسلامی

جنبش اسلامی نیجریه با تکیه بر رهبری کارآمد، ساختار منظم و اعضای عمدتاً متخصص و تحصیل‌کرده‌ی خود در رده‌های میانی، برنامه‌های متعددی را جهت ترویج مذهب شیعه برگزار می‌کند. بخشی از این برنامه‌ها به نشست‌های علمی آموزشی و بخشی دیگر به برنامه‌هایی نظیر راهپیمایی و بزرگداشت مناسبت‌های مذهبی و ایام‌الله مربوط می‌شود.

۳.۱. برنامه‌های علمی آموزشی

تعلیم، اجتماع، برگزاری دوره و سخنرانی‌ها عمده‌ترین برنامه‌های علمی و آموزشی جنبش اسلامی را تشکیل می‌دهند. "تعلیم"، نشستی علمی است که عموماً در مساجد و دو بار در هفته برگزار می‌شود و توسط امیر یا نماینده‌ی شیخ زکراکی در هر شهر اداره می‌شود. در این برنامه به تناسب، کتابی انتخاب شده و مطالب آن مرور می‌شود. "جندالله" نوشته‌ی سعید حوا، "ریاض الصالحین" تالیف امام نبوی و "اربعین حدیث" امام خمینی از جمله‌ی کتاب‌هایی هستند که در این محافل به بحث گذاشته می‌شوند. افزون بر این، جنبش با گزینش افراد برگزیده از میان زنان و مردان شیعه، محفلی با عنوان "تعلیم خاصه" برگزار می‌کند که به تدریس کتب عقیدتی و فقهی اختصاص دارد (ادبی فیروزجائی و زمانی محبوب، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۲).

محفل علمی دیگر، "اجتماع" است که مردان عضو جنبش برای چند روز در مسجدی جمع شده و در کنار مطالعه‌ی دقیق‌تر یادشده، به عبادت می‌پردازند. در آخرین شب این محفل، جلسه‌ای برقرار شده و مشکلات و مسائل پیش روی جنبش و راه‌حل‌های آن‌ها بررسی می‌شود (ادبی فیروزجائی و زمانی محبوب، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۲). شیخ زکراکی در ابتدای شکل‌گیری جنبش، جلسه‌ای نظیر اجتماع برگزار می‌کرد که "خلوه" نام داشت. خلوت شبیه اعتکاف بود که برای تربیت اخلاقی و روحی افراد شب‌های جمعه دایر می‌شد.

هم‌چنین اعضای جنبش با استفاده از فرصت نماز جمعه پیش یا پس از خطبه‌های نماز، داخل یا در محوطه‌ی مساجد، درباره‌ی اوضاع داخلی نیجریه و مسائل جهان اسلام به سخنرانی می‌پردازند (مادشاهی، ۱۳۹۴، ص. ۱۴۵).

جنبش اسلامی سمینارها و کارگاه‌هایی نیز برگزار می‌کند که عنوان آن، "دوره" است. در این سمینارها موضوعی مذهبی انتخاب شده و سخنرانان نیز از میان اعضای جنبش و یا افراد خارج از آن دعوت می‌شوند تا به ارائه‌ی نظرات خود درباره‌ی موضوع انتخابی بپردازند؛ معمولاً دوره چند روز به طول می‌انجامد. تا پیش از دست‌گیری شیخ زکزاکی رسم بر این بود که شیخ، سخنرانی اختتامیه آن را عهده‌دار باشد (ادبی فیروزجائی و زمانی محبوب، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۳).

۳،۲. تظاهرات و راهپیمایی‌ها

یکی از ظرفیت‌های جنبش اسلامی نیجریه، بسیج سریع اعضا است. این جنبش با تکیه بر این ظرفیت و رصد رخداد‌های داخلی و بین‌المللی، از طریق برگزاری راهپیمایی‌های گسترده، حضور موثری در عرصه‌ی سیاسی داشته است. مسائل داخلی و رویدادهای جهان اسلام، روز جهانی قدس و اعتراض به بازداشت شیخ زکزاکی مهم‌ترین زمینه‌های برپایی راهپیمایی‌های جنبش اسلامی است.

جنبش اسلامی در عرصه‌ی داخلی کوشیده است تا گروهی فعال در زمینه‌ی دفاع از ارزش‌های دینی باشد. راهپیمایی در روز جهانی قدس یکی از برنامه‌های همیشگی جنبش اسلامی است. مردم نیجریه تا قبل از انقلاب اسلامی ایران نمی‌دانستند که مسلمانان در قاره‌ی آسیا با چه مظلومیت‌هایی روبه‌رو هستند. در این کشور در دفاع از مردم مظلوم فلسطین، از ۱۹۸۴ میلادی به بعد، همانند عملکرد جمهوری اسلامی ایران در آخرین جمعه‌ی ماه مبارک رمضان، راهپیمایی روز قدس انجام می‌گیرد. اعلام رسمی شیخ زکزاکی در سال ۲۰۰۰ میلادی مبنی بر انجام تظاهرات در روز قدس توسط مسلمانان نیجریه، آن‌هم با تاکید بر فرمایش امام خمینی، حاکی از عمق نفوذ تاثیر انقلاب اسلامی بر مسلمانان نیجریه است (غیبی حاجی‌پور و نامدار، ۱۳۹۵، ص. ۸۱-۸۲).

۳،۳. بزرگداشت مناسبت‌های مذهبی

مهم‌ترین برنامه در این زمینه اقامه‌ی عزاداری امام حسین علیه السلام است. شیعیان با

تشکیل هیئات مذهبی در جهت برگزاری هرچه بهتر این برنامه تلاش می‌کنند. مراسم عاشورای حسینی با شرکت ده‌ها هزار نفر از مردمی برگزار می‌شود که لباس سیاه پوشیده‌اند. در روز عاشورا، ضمن برگزاری عزاداری، عده‌ای در حاشیه‌ی این مراسم برای علاقه‌مندان توضیحاتی را پیرامون واقعه‌ی کربلا و شخصیت امام حسین علیه السلام و یارانش ارائه می‌نمایند (نصیری، ۱۳۸۹، ص. ۱۸۲؛ منصوری پارسا، ۱۳۹۴، ص. ۱۳۹). در حال حاضر در روز اربعین جمعیت بسیار زیادی از مردم نیجریه به‌نماینده‌ی از خانواده و یا قبیله‌ی خود در پیاده‌روی به‌سمت کربلا شرکت می‌کنند. افزون بر این، در نیجریه در ایام اربعین راهپیمایی بزرگی برگزار می‌شود و مردم چند روز قبل، از شهر زاریا در ایالت کادونا به‌سمت حسینیه‌ی بقیة‌الله حرکت می‌کنند و عدم حضور خود در راهپیمایی کشور عراق را این‌گونه جبران می‌کنند. این حرکت به‌قدری فراگیر است که حتی برخی شخصیت‌های سرشناس مسیحی منطقه نیز در آن شرکت می‌کنند. کشیش "یوحنا بوروبه" به خبرنگاران گفت: «چرا نباید در مراسم راهپیمایی و بیان همبستگی با امام حسین علیه السلام که برای عدالت است، حاضر شویم» (غیبی حاجی‌پور و نامدار، ۱۳۹۵، ص. ۸۱). حضور میلیونی شیعیان در مراسم مذهبی به‌ویژه مراسم اربعین حاکی از رشد و توسعه‌ی آنان در جامعه‌ی نیجریه است. این حضور به‌حدی چشم‌گیر است که از آن به‌عنوان دومین تجمع مذهبی جهان بعد از اربعین شیعیان در کربلا یاد می‌شود (قاسمی، ۱۳۹۴، ص. ۴).

۳،۴. ترویج مذهب و مکتب تشیع

فعالیت‌های ترویجی و تبلیغی جنبش اسلامی را می‌توان در جدول زیر خلاصه کرد:

فعالیت‌های جنبش اسلامی برای ترویج تشیع	
برگزاری دوره‌های علمی نظیر مجالس درسی شیخ ابراهیم زکزاکی و بازنشر مطالب ارائه شده در مجلات جنبش	معرفی معارف شیعی
انتشار ادعیه شیعه نظیر دعای کمیل، زیارت عاشورا و ترجمه‌ی آن‌ها به زبان‌های بومی	
انتشار کتاب‌های مربوط به عقاید شیعه و توضیح المسائل	
برگزاری مسابقات شعر و نثر و تقدیر از برگزیدگان این مسابقات	
اعطای بورس تحصیلی به جوانان مستعد و فرستادن آنان به ایران	
بزرگداشت انقلاب اسلامی ایران و امام خمینی	معرفی انقلاب اسلامی ایران
انتشار سخنرانی‌های علمای ایرانی به‌ویژه مقام معظم رهبری در مناسبت‌ها و قالب‌های مختلف	
اهتمام به دنبال کردن اخبار مربوط به ایران و منتشر کردن آن‌ها	
پوشش اخبار مربوط به سفارت ایران	
ترویج و آموزش زبان فارسی	فعالیت تقریبی
ترویج وحدت میان اهل سنت و شیعیان	
دعوت از رهبران و علمای مذاهب مختلف برای سخنرانی در برنامه‌های جنبش اسلامی	
بزرگداشت هفته‌ی منتهی به میلاد پیامبر اسلام ﷺ تحت عنوان هفته وحدت با مشارکت مذاهب مختلف اسلامی	
تکریم کسانی که فاطمه نام دارند در روز ولادت حضرت فاطمه <small>علیها السلام</small>	
انتشار مجلات المیزان به زبان هاوسا و المجاهد به زبان انگلیسی	فعالیت رسانه‌ای
ایجاد پایگاه اینترنتی برای اطلاع‌رسانی به زبان‌های انگلیسی، عربی و هاوسا	
خرید ساعت پخش در رسانه‌های دیداری و شنیداری محلی برای پخش برنامه‌های مذهبی جنبش	
تکثیر و پخش نوارهای صوتی مدح اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	

* این جدول برگرفته از گزارش محمد الثانی عمر موسی (۲۰۰۹) درباره‌ی گسترش تشیع در نیجریه

۴. دستاوردها و چالش‌های جنبش اسلامی

بضاعت اندک جنبش اسلامی و اوضاع نابه‌سامان اقتصادی قریب به اتفاق مردم نیجریه سبب شده است انتظار چندانی برای بهبود وضع اقتصادی شیعیان نیجریه نداشته باشیم. این در حالی است که گروه‌های مخالف جنبش اسلامی با پشتوانه‌ی کمک‌های مالی عربستان سعودی فعالیت‌های حمایتی گسترده‌ای را دنبال می‌کنند و از این راه می‌کوشند افراد مختلف را جذب تفکرات خودشان کنند (Mustapha, 2014, P.3). در چنین فضایی نهادهای حمایتی جنبش، نظیر بنیاد شهدا و انجمن پزشکان، اگرچه پاسخ‌گوی تمامی نیازهای شیعیان نیستند، ولی حداقل‌ها را تامین کرده و مانع جدایی اعضا از جنبش می‌شوند.

با این حال تاثیر فرهنگی و اجتماعی جنبش اسلامی قابل بررسی است. عملکرد و ساختار برنامه‌ریزی شده توسط جنبش اسلامی نیجریه منجر به هویت‌یابی شیعیان، انسجام اجتماعی و ارتقای ویژگی‌های فردی پیروان شده است. مهم‌ترین تاثیر جنبش اسلامی و ساختار برآمده از آن را می‌توان در هویت‌بخشی به شیعیان نیجریه ملاحظه کرد. پیروان جنبش اسلامی که تا پیش از این خود را در دایره‌ی قومیت می‌دیدند و حتی اختلافات مذهبی خود با دیگران را بر پایه‌ی قومیت‌شان تنظیم می‌کردند، امروزه با هویت مذهبی خود که مبتنی بر آموزه‌های تشیع است، وارد فضای جدیدی از کنش متقابل اجتماعی شده‌اند و با هم به‌طور منظم ارتباط دارند. آن‌ها در یک سخن، با یک هویت کلی اجتماعی به یک‌دیگر پیوند خورده‌اند و به همبستگی اجتماعی رسیده‌اند. وفاق، وفاداری و وحدتی که میان آنان وجود دارد، برگرفته از علائق، احساسات و همدلی مشترک ایشان است. با مراجعه به فضای رسانه‌ای پیرامون فعالیت‌های جنبش اسلامی، شاهد رویدادهای مختلفی نظیر برپایی مراسم مذهبی، فعالیت‌های خیرخواهانه‌ی اجتماعی و ... هستیم که نشانه‌ی نشاط بالای حاکم بر این گروه است. این هویت جدید حتی پای شیعیان را از محدوده و مرزهای نیجریه بیرون برده و احساسات و عواطف آنان را متوجه وقایع و مسائل جهان اسلام کرده است؛ برگزاری راهپیمایی روز جهانی قدس یکی از آن‌هاست. احساس هویت جدید در کنار احساس همبستگی، حس تمایز را هم برای ایشان به‌دنبال داشته است. بدینی به غرب و سیاست‌های دولت‌های غربی، مخالفت با ساختار سیاسی نیجریه و شکل اجرای شریعت اسلامی را می‌توان برآمده از همین احساس تمایز دانست.

در سطح خرد، در ویژگی پیروان جنبش اسلامی نیز شاهد تغییر و تحول هستیم؛

مهم‌ترین تغییر را باید در افزایش سطح سواد آنان مشاهده کرد. بخش قابل‌توجهی از جامعه‌ی مسلمان نیجریه با این اعتقاد که سیستم آموزش رسمی، برآمده از فرهنگ غربی است، به آن بدبین هستند و آن را مغایر با فرهنگ اسلامی می‌پندارند و از حضور در مدارس دولتی پرهیز می‌کنند و از آموزش رسمی محروم می‌مانند. چنین گرایشی نزد برخی گروه‌ها چنان غلظت بالایی دارد که سیستم آموزشی و مفاد آن را حرام اعلام می‌کنند. در چنین فضایی جنبش اسلامی توانسته است با تاسیس مدارس فودیه اعتماد مسلمانان را جلب کرده و با تلفیق آموزش رسمی و تعلیمات اسلامی، سطح سواد اعضای خود و حتی در مواردی پیروان دیگر مذاهب و گروه‌های اسلامی را افزایش دهد. طبق گزارش "محمود داهيرو سلیمان" در حالی که اوایل دهه‌ی ۱۹۹۰ میلادی از میان جامعه‌ی آماری ۱۶۱ نفره‌ی اعضای جنبش، بیش از ۸۰ درصدشان از تحصیلات ابتدایی فراتر نرفته و حضور در دوره‌های تحصیلات تکمیلی را تجربه نکرده بودند (Sulaiman, 1993, P. 193)، امروزه مدارس فودیه در ۲۰۰ شهر از نیجریه فعال هستند و افراد با هر توان مالی می‌توانند به تحصیل بپردازند. در کنار این، تعداد قابل‌توجهی از شیعیان این کشور به مراکز علوم اسلامی جهان اسلام، مخصوصاً ایران هجرت می‌کنند. این وضعیت سبب شده است تا به‌رغم محدودیت‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی جمعیت شیعیان نیجریه خصوصاً اعضای جنبش اسلامی کیفی‌تر شده و توان رقابت فرهنگی با جریان به‌ظاهر فزاینده‌ی مخالفان‌شان خصوصاً جریان وهابی را داشته باشند.

وجود تشکل‌های شاغلان و دانش‌پژوهان، در کنار این که بر افزایش سطح علمی و فکری شیعیان و اعضای جنبش اسلامی دلالت دارند، ارتباط‌گیری و تعامل با نخبگان جامعه‌ی نیجریه را تسهیل می‌کنند و زمینه‌ساز تعامل فکری تشیع و جامعه‌ی نخبگانی - چه مسلمان و چه مسیحی - در این کشور می‌شوند. در نتیجه‌ی چنین بستری شاهد آن بودیم که روحانیون مسیحی طی چند سال گذشته در برخی مراسم جنبش اسلامی، از جمله روز قدس و عاشورا، شرکت کردند (عرب‌احمدی، ۱۳۹۷، ص. ۱۰۸) و حتی هنگام افزایش فشارهای سیاسی امنیتی به‌حمایت از زکزاکی و جنبش متبوع وی پرداختند. به‌عنوان نمونه، پس از حمله‌ی خونین ارتش نیجریه به راهپیمایی روز جهانی قدس و کشته‌شدن تعداد زیادی از شیعیان، از جمله سه فرزند شیخ زکزاکی، مسیحیان نیجریه با صدور بیانیه‌ای این حمله را محکوم کرده و با ایشان ابراز همدردی کردند (خبرگزاری فارس، ۱۳۹۳/۰۵/۰۷).

در کنار این دستاوردها، جنبش اسلامی چالش‌هایی را نیز پیش روی خود می‌بیند. اگرچه این جنبش جایگاه اکثریت را در میان جامعه‌ی شیعیان نیجریه به خود اختصاص داده است، اما نماینده‌ی همه‌ی آنان نیست. یکی از پیامدهای فعالیت جنبش اسلامی، انشقاق در جامعه‌ی شیعه و شکل‌گیری گروه‌های مختلف بوده است. موضع‌گیری زکزاکی نسبت به ساختار سیاسی و تحمیل مشکلات فراوان از سوی نیروهای امنیتی و مخالفان به اعضای جنبش سبب شد تا "شیخ محمد نور دس" در سال ۲۰۰۷ میلادی با همکاری گروهی از طلاب تحصیل‌کرده‌ی ایران گروه جدیدی با عنوان بنیاد رسول الاعظم را تاسیس کنند. تفاوت عمده‌ی بنیاد رسول الاعظم با جنبش اسلامی در رویکرد آن‌ها نسبت به دولت است. در حالی که جنبش اسلامی به هیچ‌وجه حاضر نیست حاکمیت دولت سکولار نیجریه را بپذیرد و از انتقاد نسبت به بی‌عدالتی رهبران سیاسی نیجریه چشم‌پوشی کند، بنیاد رسول الاعظم نه‌تنها دولت را به رسمیت می‌شناسد، بلکه معتقد است شیعیان باید به هویت ملی خود احترام بگذارند و از قانون اساسی اطاعت نمایند (Alkali, 2012, P.13). لذا این سازمان از حضور در عرصه‌ی سیاسی خودداری کرده و امکانات خود را صرف آموزش معارف شیعی به مردم نیجریه کرده است (عرب احمدی، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۰). تقلین دیگر موسسه‌ای است که با انشعاب از جنبش اسلامی پا به عرصه‌ی فعالیت در فضای شیعی جامعه‌ی نیجریه گذاشته است. زعامت این گروه با "شیخ حمزه لاوال" است که مدرسه‌ای با همین نام تاسیس کرده است. لاوال قبلاً از مریدان شیخ زکزاکی بود، اما به‌مرور راه خود را از شیخ زکزاکی جدا کرد. با این وجود، مادرشاهی (۱۳۹۴) بر پایه‌ی مشاهدات خود، لاوال را فردی انقلابی معرفی می‌داند که سخنرانی‌هایش بسیار مهیج و پربار هستند (ص. ۱۱۳).

پیامد دیگر، موضع منفی برخی از مردم و گروه‌های اسلامی و دولت نیجریه می‌باشد. از این نظر، شیعیان با تهدیدهای گوناگونی روبه‌رو هستند. شعارهای ضدشیعی، آزار و اذیت و تشکیل پرونده‌های شرم‌آور و واهی علیه شیعیان که روز به روز بر تعداد آن‌ها افزوده می‌شود (عیسی، ۱۳۹۶، ص. ۳۱۰) نمونه‌هایی از این دست تهدیدات می‌باشند. بررسی گروه‌های مخالف با گسترش تشیع در نیجریه و اهداف آنان حاکی از آن است

که می‌توان مخالفت‌ها را به دو دسته تقسیم کرد: مخالفت‌های سازمان‌یافته و مخالفت‌های غیرسازمان‌یافته. مخالفت‌های غیرسازمان‌یافته همان درگیری‌های بین‌مذهبی است که به‌طور معمول میان مردم عادی و با انگیزه‌های مذهبی صورت می‌پذیرد. یکی از مشکلات اخیر مسلمانان این است که درگیری‌های مذهبی موجب تخریب مراکز اسلامی، مدرسه، مراکز بهداشت و درمان و اقامت‌گاه‌های شیعیان، دستگیری و کشته‌شدن تعدادی از آنان شده است. این درگیری‌ها، سازمان‌یافته و برنامه‌ریزی شده نیستند و بیش‌تر با انگیزه‌های فردی صورت می‌پذیرند؛ یا گروه‌های تندرو کوچک دست به چنین کارهایی می‌زنند (منصوری پارسا، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۳-۱۱۴). با این حال شیعیان زندگی مسالمت‌آمیزی در کنار سایر مسلمانان دارند. در بیشتر مناطق، اهل سنت مساجد و قبرستان و کشتارگاه مشترک با شیعیان دارند و حتی برای ازدواج میان این دو فرقه حساسیت زیادی وجود ندارد. مخالفت‌های سازمان‌یافته آن دسته از مخالفت‌های فیزیکی و فکری است که دولت نیجریه با حمایت دولت‌های خارجی علیه گسترش تشیع انجام می‌دهد. حتی به‌نظر می‌رسد دیدگاه بدبینانه‌ی برخی از مسلمانان نسبت به شیعیان به‌دلیل تبلیغات و فشارهای دولت نیجریه، حکومت محلی و نیروهای امنیتی باشد (منصوری پارسا، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۴). حکومت نیجریه در دوره‌های مختلف، از آن‌چه تهدید شیعه می‌خوانند، به‌عنوان دستاویزی برای حفظ سلطه‌ی جریان مذهبی غالب استفاده کرده است. برای مثال، در سال ۱۹۹۸ میلادی حکومت "ژنرال سانی آباچا" در نیجریه، شیخ زکزاکی را پیش از محاکمه به‌خاطر فعالیت ضدحکومتی به شیعه‌بودن متهم کرد (اسپوزیتو، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۳).

با وجود آزادی تبلیغ و فعالیت‌های مذهبی در نیجریه، حکومت و برخی گروه‌ها با تمام امکانات خود در مقابل گسترش تشیع ایستاده‌اند. دولت و نیروهای امنیتی به‌بهانه‌ی مبارزه با تروریسم و تامین امنیت، دست به اقدام‌های ضد شیعی می‌زنند. دولت برای متوقف کردن فعالیت جنبش اسلامی، به‌عنوان یکی از مخالفان اصلی نظام سکولار نیجریه، از روش‌های گوناگونی استفاده می‌کند. یکی از این روش‌ها حمایت از روحانیون و شخصیت‌های مذهبی مخالف با جنبش اسلامی است. دکتر گومی، فرزند "ابوبکر گومی" و یکی از رهبران سلفی نیجریه از افرادی است که در شایعه‌پراکنی علیه شیعیان اختیارات تام داشته و در مسجد سلطان بلو و جلسه‌ی تفسیر ماه مبارک رمضان، شیخ زکزاکی را هدف سخنان تند خود قرار داده است. به‌طور کلی، سلفی‌ها با توجه به همراهی خاصی که

با دولت دارند، از جایگاه خود برای آسیب‌زدن به شیعیان استفاده می‌کنند (منصوری پارسا، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۷). آنان با تلقی‌شان از سنت اسلامی، آماده‌ی دفاع کورکورانه از راهبردهای خود و حمله به هر فرد یا جریان مخالفی که تفسیر دیگری از اسلام دارد، هستند. یکی از نمونه‌های این تفکر، سخنرانی شیخ بلا لائو^۱ - رهبر جمعیت ازاله - در جمع پیروانش پس از قتل عام زاریا است. او در یکی از سخنرانی‌های خود گفت: «دولت محلی قبلی مسالهی شیعه و تشیع را نادیده می‌گرفت، ولی حالا الروفیا، فرماندار ایالت کادونا، آن‌چه را که درست است انجام می‌دهد و ما به‌خاطر داشتن چنین دولتی از خداوند سپاس‌گزاریم» (اسپوزیتو، ۱۳۹۶، ص. ۳۱۰-۳۱۱).

دولت نیجریه برای رسیدن به اهداف خود در قبال شیعیان، به‌ویژه جنبش اسلامی، تنها به اقدامات پیش‌گفته بسنده نکرده و در بسیاری از موارد به‌طور مستقیم وارد عمل شده است؛ یکی از این موارد، بازداشت گاه‌وبی‌گاه اعضای جنبش اسلامی است. شیخ زکراکی خود تا سال ۲۰۱۵ میلادی بارها دستگیر شد و نه سال از زندگی خود را در زندان‌های مختلف نیجریه گذراند (Ezejobelu, 2009, P.56). دیگر اقدام مستقیم علیه شیعیان، اقدام‌های خشونت‌آمیز نیروهای امنیتی با عنوان "جوخه‌ی ضد تروریست" در سال‌های گذشته، به‌ویژه در راهپیمایی روز قدس است. می‌توان ادعا کرد که راهپیمایی‌های روز قدس در نیجریه هیچ‌گاه خالی از تنش نبوده است. با این حال حمله‌ی نیروهای امنیتی در روز قدس سال ۲۰۱۴ میلادی، که پس از مراسم و هنگامی که مردم بدون هیچ اقدام تحریک‌آمیزی در حال متفرق شدن بودند، اتفاق افتاد و منجر به شهادت بیش از ۳۰ نفر از شیعیان، از جمله سه فرزند شیخ زکراکی شد (Montclos, 2018, P.10). پلیس ایالت کادونا، مجری این اقدام‌های خشونت‌آمیز، طی گزارشی از ابوجا درخواست کرده بود یک سری اقدامات موثر علیه شیعیان و رهبرشان انجام شود. در این گزارش اعتراف شده بود که سفارت امریکا خواستار اقدام‌های قاطع شده است. هم‌چنین به جلسه‌ی ای اشاره شده بود که پیش‌تر بین سران منطقه، علمای اسلامی و رهبران جوامع در کادونا برای آماده‌کردن مقدمات حمله به جنبش اسلامی برگزار شده بود. این برنامه قسمتی از طرح مبارزه با تروریسم امریکاست که هر فعالیت اسلامی با افکار مستقل را محکوم به

مقابله می‌داند (منصوری پارسا، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۵-۱۱۶).

پس از درگیری‌های متعدد، ارتش نیجریه در دسامبر ۲۰۱۵ (محرم ۱۴۳۷) دست به سرکوب بزرگ جنبش اسلامی زد. اگرچه ارتش نیجریه از مدت‌ها پیش در پی ترور و حذف شیخ زکراکی بود، در این حادثه این تصمیم شکل عریان‌تری به خود گرفت. مقامات ارتش با این ادعا که شیعیان مانع عبور کاروان حامل فرمانده ارتش نیجریه شده‌اند، به حسینیه‌ی بقیة‌الله شهر زاریا حمله برده و با سرکوب و کشتن شمار زیادی از شیعیان عزادار حاضر در اطراف حسینیه، شیخ زکراکی و همسرش را دستگیر کردند (Gruenbaum, 2016, P.243-244). اگرچه آمارهای رسمی تعداد کشته‌شدگان را پانصد تن اعلام کرده‌اند، جنبش اسلامی معتقد است در این حمله هزار نفر از شیعیان به شهادت رسیده‌اند (Onapajo, 2017, P.1).

در ژوئیه ۲۰۱۹ میلادی و در اقدامی عجیب، دادگاه عالی فدرال نیجریه به درخواست دولت این کشور، جنبش اسلامی نیجریه را به‌عنوان یک گروه تروریستی معرفی و فعالیت آن را غیرقانونی اعلام کرد. این در حالی است که به اذعان محققان، دولت نیجریه در برخورد با گروه تروریستی بوکوحرام فاقد برنامه‌ی مشخص است و به‌رغم وعده‌های مکرر دولت‌مردان و واردآمدن خسارات جانی و مالی به مردم، هنوز پیشرفت خاصی در مقابله با این گروه مشاهده نمی‌شود (عرب احمدی، ۱۳۹۷، ص. ۲۰۷).

به‌نظر می‌رسد هدف از این سخت‌گیری‌ها، قراردادن جنبش اسلامی در مسیر تندروی است. مرور سرنوشت گروه‌های دیگر از جمله بوکوحرام نشان می‌دهد دولت نیجریه سعی می‌کند با سخت‌گیری، مخالفان خود را در مسیر تندروی قرار دهد تا بتواند مشروعیت لازم برای ازبین‌بردن‌شان را کسب کند. بوکوحرام در ابتدا به‌عنوان یک گروه سلفی و تندرو شناخته می‌شد، اما دولت نیجریه از طریق اعمال فشار و قتل فجیع "محمد یوسف" در سال ۲۰۰۶ میلادی، زمینه تبدیل‌شدن بوکوحرام از جمعیتی سلفی تندرو به گروهی تروریستی را فراهم کرد. ناگفته نماند که تفاوت ماهوی جنبش اسلامی با بوکوحرام و آبشخور فکری آن که ریشه در باورهای شیعی دارد، مانع از تندروی آن‌ها شده است و در این زمینه دولت نیجریه در نیل به اهداف سناریوی خود باز مانده است (Montclos, 2018, P.4-9). اگرچه فعالیت‌های گروه‌های مخالف و فشار وارده از سوی دولت، شیعیان و جنبش اسلامی را با چالش‌هایی مواجه کرده است، اما نمی‌توان از آسیب‌های درون‌گروهی چشم پوشید. اولین و مهم‌ترین آسیب، مساله‌ی آینده‌ی رهبری جنبش اسلامی است. یکی از اشکالات وارده بر جنبش اسلامی عدم کادرسازی برای آینده و تکیه‌ی کامل بر شیخ

زکراکی به عنوان رهبری بلامنازع است. سیمای کاریزماتیک زکراکی و نقش بی‌بدیل وی در تاسیس، سازماندهی و بالندگی نهضت شیعه در نیجریه غیرقابل انکار است؛ اما تصور این که این نهال همواره قائم به ایشان باشد نیز اشتباه است. باید توجه داشت از زمانی که ایشان زندانی شده‌اند، به دلیل صدمات وارده، توان اداره‌ی جامعه‌ی میلیونی شیعیان این کشور کاهش یافته است. واهمه از آینده‌ی رهبری شیعیان زمانی بیش‌تر می‌شود که متوجه باشیم افراد شایسته‌ای نظیر شیخ محمود توری در طول این سال‌ها توسط ارتش نیجریه به شهادت رسیده‌اند (عرب احمدی، ۱۳۹۷، ص. ۲۰۹-۲۱۰).

نتیجه‌گیری

جنبش اسلامی نیجریه در اواخر دهه‌ی هفتاد قرن بیستم میلادی، توسط شیخ ابراهیم زکراکی، در شهر زاریا تاسیس شد و علی‌رغم وجود گروه‌های سیاسی و مذهبی متعدد در نیجریه جنبش اسلامی نفوذ و قدرت بسیاری یافت. افزون بر مدیریت قوی شیخ زکراکی، بخش بزرگی از عوامل موفقیت جنبش اسلامی مرهون ساختار و تشکیلات منظم و هدفمند آن است. وجود نهادهایی مانند: بنیاد شهدا، مدارس فودیه، حراس، مجمع خواهران، مجمع دانش پژوهان، انجمن پزشکان، انجمن شاغلان، واحد تولید فیلم و واحد انتشارات در ساختار و تشکیلات جنبش اسلامی نیجریه سبب شده است جنبش در همه‌ی حوزه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی خدمات قابل‌توجهی به شیعیان نیجریه ارائه نماید و در نشر و گسترش مذهب تشیع موثرتر واقع شود.

در حوزه‌ی سیاسی، دیدگاه قاطع جنبش اسلامی نسبت به اصلاح در ساختار سیاسی نیجریه و برقراری حکومت اسلامی، از یک سو آنان را در تقابل با حکومت سکولار این کشور قرار داده و سبب جدایی برخی از گروه‌های شیعه‌ی همسو با حکومت شده است؛ از سوی دیگر، حکومت نیجریه را برای اقدامات خشونت‌آمیز علیه شیعیان و سرکوب و ناتوان ساختن جنبش اسلامی گستاخ‌تر کرده است. در این میان، نقش عناصر بیگانه‌ی مخالف قدرت‌یابی تشیع و هم‌چنین جریان‌های تکفیری را نباید نادیده گرفت. مطالعه‌ی این امر نیازمند پژوهش‌های مستقلی است که باید مورد بررسی قرار گیرند.

منابع

- ادبی فیروزجائی، ر.؛ زمانی محبوب، ح. (۱۳۹۷). شیعیان نیجریه. قم: زمزم هدایت.
- اسپوزیتو، ج.ا. (۱۳۹۶). آینده اسلام. م. امینی (مترجم). تهران: ثالث.
- بهرودی، ع. و دیگران (۱۳۹۵). شیخ زکزکی صدای وجدان آفریقاست. فرهنگ اسلامی، شماره ۳۲-۳۳، ص. ۱۶۵-۲۰۱.
- خبرگزاری فارس، ۱۳۹۳/۰۵/۰۷. مسیحیان نیجریه «کشتار زاریا» در روز قدس را محکوم کردند. قابل دسترس در:
- <https://www.farsnews.ir/news/۱۳۹۳۰۵۰۷۰۰۰۱۰۰>
- رسولی، ن. (۱۳۸۵). نیجریه سرزمین زبان‌ها و قومیت‌ها. تهران: انتشارات بین المللی الهدی.
- عرب‌احمدی، ا.ب. (۱۳۹۷). شیخ ابراهیم یعقوب زکزکی و نقش بنیادین او در شکل‌گیری و گسترش تشیع در نیجریه. انجمن ایرانی مطالعات جهان. تهران: نگارستان اندیشه.
- عیسی، خ. (۱۳۹۶). هویت‌شناسی چالش‌ها و تهدیدهای پیش روی دوست‌داران اهل بیت علیهم‌السلام و جهان اسلام. در: مجموعه مقالات برگزیده اجلاس بین المللی محبان اهل بیت علیهم‌السلام و مسئله تکفیری‌ها، تهران، مقاومت، ۱۳۹۶، ص ۳۰۷-۳۳۳.
- غیبی حاجی‌پور، ن.؛ نامدار، م. (۱۳۹۵). تأثیرات و بازتاب‌های انقلاب اسلامی ایران در نیجریه. نامه جامعه، ۱۱۹(۱۴)، ص ۶۹-۹۲.
- قاسمی، م. (۱۳۹۴). ربیع زاریا؛ گزارش وضعیت‌شناسی شیعیان نیجریه. تهران: اندیشه‌سازان نور.
- گیدنز، آ. (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی. م. صبوری (مترجم). تهران: نی.
- مادرشاهی، ح. (۱۳۹۴). گسترش تشیع در نیجریه: بررسی سبک رهبری و شیوه‌های تبلیغی آقای ابراهیم الزکزکی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
- مرادی، و. (۱۳۹۱). بازتاب انقلاب اسلامی بر اسلام‌گرایی در نیجریه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
- منصور پارسا، م. (۱۳۹۴). بررسی اوضاع فرهنگی و اجتماعی شیعیان نیجریه پس از انقلاب اسلامی ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشگاه قم.
- موسی، م.ا.ع. (۲۰۰۹م). الشیعة فی نیجیریا النشأة و الوسائل. قرائات افریقیه، شماره ۴، ص ۴۱-۵۰.
- نصیری، م. (۱۳۸۹). جمهوری فدرال نیجریه (تاریخ، فرهنگ، سیاست و اقتصاد). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

— Alao, A. (2013). Islamic radicalisation and violent extremism in Nigeria. *Conflict Security and Development*, 13(2), P. 147-127.

<https://doi.org/14678802.2013.796205/10.1080>

— Alkali, M.N. (2012). Overview Of Islamic Actors In Northeastern Nigeria. *Nigeria*

Research Network, No.2, P. 41-1.

- Ben Amara, R.B. (2014). 6 “We Introduced sharī‘a”—The Izala Movement in Nigeria as Initiator of sharī‘a-reimplementation in the North of the Country: Some Reflections. In: Sharī‘a in Africa Today. Boston: Brill, P. 145-125.
- Bunza, U.M. (2005). The Iranian model of political Islamic movement in Nigeria (2002-1979). In: L’Islam politique au sud du Sahara: identités, discours et enjeux.Paris: Karthala, P. 241-227.
- Doukhan, D. (2016). winds of war in nigeria and the “tropical shi”ism zone. International Institute for counter-Terrorism.P. 21-1.
- Ezegbobelu, E.E. (2009). Challenges of Interreligious Dialogue: Between the Christian and the Muslim Communities in Nigeria. (New edition edition). Frankfurt: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Falola, T. (1998). Violence in Nigeria: The Crisis of Religious Politics and Secular Ideologies. New York: University Rochester Press.
- Falola, T. & Genova, A. (2009). Historical Dictionary of Nigeria. Toronto: Scarecrow Press.
- Gruenbaum, O. (2016). Commonwealth Update. The Round Table, 105(3), P. 261-247.
- Hill, J.N.C. (2010). Sufism in northern Nigeria: force for counter-radicalization? , Pennsylvania: U.S. Army War College.
- Igwarra, O. (1995). Holy Nigerian nationalisms and apocalyptic visions of the nation. Nations and Nationalism, 1(3), P. 355-327.
- Kane, O. (2003). Muslim Modernity in Postcolonial Nigeria: A Study of the Society for the Removal and Reinstatement of Tradition. Boston: Brill.
- Kenny, J. (1996). Sharī‘a and Christianity in Nigeria: Islam and a “Secular” State. Journal of Religion in Africa, 26(4), P. 364-338. <https://doi.org/1581837/10.2307>
- Krings, M. (2015). African Appropriations: Cultural Difference, Mimesis, and Media. Indiana: Indiana University Press.
- Loimeier, R. (2016). Islamic Reform in Twentieth-Century Africa. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- McGarvey, K. (2009). Muslim and Christian Women in Dialogue: The Case of Northern Nigeria. New York: Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Modibbo, M.S.A. (2012). Survey of Muslim Groups in Plateau State of Nigeria. NRN Background Paper, No.4, P. 20-1.

- Montclos, M.A.P.d. (2018). The Killing Fields of the Nigerian Army: Any Lessons Learned?. *African Security*, 11(2), P. 26-1.
- Mustapha, A.R. (ed.). (2014). *Sects & Social Disorder: Muslim Identities & Conflict in Northern Nigeria*. Woodbridge: James Currey.
- Mustapha, A.R. & Ehrhardt, D. (2018). *Creed & Grievance: Muslim-Christian Relations & Conflict Resolution in Northern Nigeria*. Woodbridge: Boydell and Brewer.
- Onapajo, H. (2017). State Repression and Religious Conflict: The Perils of the State Clampdown on the Shi'a Minority in Nigeria. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 37(1), P. 93-80. <https://doi.org/13602004.2017.1294375/10.1080>
- Ononokpono, D.N. (2016). Ethnic Diversity and Maternal Health Care in Nigeria. *Women's Reproductive Health*, 3(1), P. 59-45.
- Pérouse de Montclos, M.A. (2018). The Killing Fields of the Nigerian Army: Any Lessons Learned?. *African Security*, 11(2), P. 26-1. <https://doi.org/19392206.2018.1480140/10.1080>
- Sulaiman, M.D. (1993). Shiaism and the Islamic movement in Nigeria 1991-1979. In: *Islam et islamismes au sud du Sahara*. Paris: Karthala, P. 195-183.
- Sulaiman, M.D. (1999). Shiaism and the Islamic Movement in Nigeria - 1991-1979. In: *Islam et islamismes au sud du Sahara*. Paris: Karthala, P.183-195
- Tajudeen, A.B. (1984). *The Muslim Student's Society Thirty Years After*. Ibadan: Islamic Book Center of UIMSS.
- Tsigna, I.A. & Adamu, A.U. (1997). *Islam and the history of learning in Katsina*. Ibadan: Spectrum Books.

References

- Adabi Firoozjaei, R & Zamani Mahjoub, H. (2018). Nigerian Shiites. Qom: Zamzam Hedayat.
- Alao, A. (2013). Islamic radicalisation and violent extremism in Nigeria. *Conflict Security and Development*, 13(2), P. 127-147.
<https://doi.org/10.1080/14678802.2013.796205>
- Alkali, M. N. (2012). Overview Of Islamic Actors In Northeastern Nigeria. *Nigeria Research Network*, No. 2, P. 1-41.
- Arab Ahmadi, A. B. (1397). Sheikh Ibrahim Yaqub Zakzaki and his fundamental role in the formation and spread of Shiism in Nigeria. Iranian Association for World Studies. Tehran: Andisheh Gallery.
- Behroudi, A. And others (2016). Sheikh Zakzaki is the voice of African conscience. *Islamic Culture*, No. 32-33, p. 165-201.
- Ben Amara, R. B. (2014). 6 “We Introduced sharī‘a”—The Izala Movement in Nigeria as Initiator of sharī‘a-reimplementation in the North of the Country: Some Reflections. In: *Sharī‘a in Africa Today*. Boston: Brill, P. 125-145.
- Bunza, U. M. (2005). The Iranian model of political Islamic movement in Nigeria (1979-2002). In: *L’Islam politique au sud du Sahara: identités, discours et enjeux*. Paris: Karthala, P. 227-241.
- Doukhan, D. (2016). winds of war in nigeria and the “tropical shi”ism zone. *International Institute for counter-Terrorism*. P. 1-21.
- Ezegbobelu, E. E. (2009). Challenges of Interreligious Dialogue: Between the Christian and the Muslim Communities in Nigeria. (New edition edition). Frankfurt: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Falola, T. & Genova, A. (2009). *Historical Dictionary of Nigeria*. Toronto: Scarecrow Press.
- Falola, T. (1998). *Violence in Nigeria: The Crisis of Religious Politics and Secular Ideologies*. New York: University Rochester Press.
- Fars News Agency (1393). Nigerian Christians have condemned the "slaughter of Zaria" on Al-Quds Day. Available at:
<https://www.farsnews.ir/news/13930507000100>
- Ghasemi, M. (2015). *Rabia Zaria; Report on the Status of Shiites in Nigeria*. Tehran: Andishe Sazan Noor.
- Gheibi Hajipour, N. & Namdar, M. (2016). The Impacts and Reflections of the Islamic Revolution of Iran in Nigeria. *Community Letter*, 119 (14), pp. 69-92.
- Giddens, A. (2010). *Sociology*. M. Patience (translator). Tehran: Ney.
- Gruenbaum, O. (2016). Commonwealth Update. *The Round Table*, 105(3), P. 247-261.
- Hill, J. N. C. (2010). *Sufism in northern Nigeria: force for counter-radicalization?*, Pennsylvania: U. S. Army War College.

- Igwara, O. (1995). Holy Nigerian nationalisms and apocalyptic visions of the nation. *Nations and Nationalism*, 1(3), P. 327-355.
- Jesus, p. (2017). The identity of the challenges and threats facing the lovers of the Ahl al-Bayt (AS) and the Islamic world. In: *Selected Articles of the International Conference of the Beloved of the Ahl al-Bayt (AS) and the Problem of Takfiris*, Tehran, Resistance, 2017, pp. 307-333.
- Kane, O. (2003). *Muslim Modernity in Postcolonial Nigeria: A Study of the Society for the Removal and Reinstatement of Tradition*. Boston: Brill.
- Kenny, J. (1996). *Shari'a and Christianity in Nigeria: Islam and a "Secular" State*. *Journal of Religion in Africa*, 26(4), P. 338-364.
<https://doi.org/10.2307/1581837>
- Krings, M. (2015). *African Appropriations: Cultural Difference, Mimesis, and Media*. Indiana: Indiana University Press.
- Loimeier, R. (2016). *Islamic Reform in Twentieth-Century Africa*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Madarshahi, H. (2015). *The spread of Shiism in Nigeria: A study of the leadership style and propaganda methods of Mr. Ibrahim al-Zakzaki*. Master's thesis. Tehran: Imam Sadegh University.
- Mansouri Parsa, M. (2015). *Examining the cultural and social situation of Nigerian Shiites after the Islamic Revolution of Iran*. Master's thesis. Qom: Qom University.
- McGarvey, K. (2009). *Muslim and Christian Women in Dialogue: The Case of Northern Nigeria*. New York: Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Modibbo, M. S. A. (2012). *Survey of Muslim Groups in Plateau State of Nigeria*. NRN Background Paper, No. 4, P. 1-20.
- Montclos, M. A. P. d. (2018). *The Killing Fields of the Nigerian Army: Any Lessons Learned?*. *African Security*, 11(2), P. 1-26.
- Moradi, and. (2012). *Reflection of the Islamic Revolution on Islamism in Nigeria*. Master's thesis. Tehran: Imam Sadegh University.
- Moses, M. A. A. (2009). *Shiism in Nigeria* *African Readings*, No. 4, pp. 41-50.
- Mustapha, A. R. & Ehrhardt, D. (2018). *Creed & Grievance: Muslim-Christian Relations & Conflict Resolution in Northern Nigeria*. Woodbridge: Boydell and Brewer.
- Mustapha, A. R. (ed.). (2014). *Sects & Social Disorder: Muslim Identities & Conflict in Northern Nigeria*. Woodbridge: James Currey.
- Nasiri, M. (2010). *Federal Republic of Nigeria (history, culture, politics and economics)*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Onapajo, H. (2017). *State Repression and Religious Conflict: The Perils of the State Clampdown on the Shi'a Minority in Nigeria*. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 37(1), P. 80-93.
<https://doi.org/10.1080/13602004.2017.1294375>
- Ononokpono, D. N. (2016). *Ethnic Diversity and Maternal Health Care in*

- Nigeria. *Women's Reproductive Health*, 3(1), P. 45-59.
- Pérouse de Montclos, M. A. (2018). The Killing Fields of the Nigerian Army: Any Lessons Learned?. *African Security*, 11(2), P. 1-26. <https://doi.org/10.1080/19392206.2018.1480140>
  - Rasouli, N. (2006). *Nigeria is a land of languages and ethnicities*. Tehran: Al-Huda International Publications.
  - Spozito, J. A. (2017). *The future of Islam*. M. Amini (translator). Tehran: Third.
  - Sulaiman, M. D. (1993). Shiaism and the Islamic movement in Nigeria 1979-1991. In: *Islam et islamismes au sud du Sahara*. Paris: Karthala, P. 183-195.
  - Sulaiman, M. D. (1999). Shiaism and the Islamic Movement in Nigeria - 1979-1991. In: *Islam et islamismes au sud du Sahara*. Paris: Karthala, P. 183-195
  - Tajudeen, A. B. (1984). *The Muslim Student's Society Thirty Years After*. Ibadan: Islamic Book Center of UIMSS.
  - Tsiga, I. A. & Adamu, A. U. (1997). *Islam and the history of learning in Katsina*. Abadan: Teife Ketab.

